

ALENA VALIŠOVÁ, MIROSLAVA KOVAŘÍKOVÁ

Obecná didaktika

A JEJÍ ŠIRŠÍ PEDAGOGICKÉ SOUVISLOSTI
V ÚKOLECH A CVIČENÍCH

PEDAGOGIKA



KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Vališová, Alena, 1954-

Obecná didaktika : a její širší pedagogické souvislosti v úkolech a cvičeních / Alena Vališová, Miroslava Kovaříková. -- Vydání 1.. -- Praha : Grada, 2021. -- 310 stran.

-- (Pedagogika)

Anglické resumé

Obsahuje bibliografii, bibliografické odkazy a rejstřík

ISBN 978-80-271-3249-2 (brožováno)

* 37.02 * (07)

– obecná didaktika

– učební texty

37 - Výchova a vzdělávání [22]

37.016 - Učební osnovy. Vyučovací předměty. Učebnice [22]

ALENA VALIŠOVÁ, MIROSLAVA KOVAŘÍKOVÁ

Obecná didaktika

A JEJÍ ŠIRŠÍ PEDAGOGICKÉ SOUVISLOSTI
V ÚKOLECH A CVIČENÍCH



Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

**prof. PhDr. Alena Vališová, CSc.
PhDr. Miroslava Kovaříková, Ph.D.**

OBECNÁ DIDAKTIKA

A její širší pedagogické souvislosti v úkolech a cvičeních

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401
www.grada.cz
jako svou 8233. publikaci

Recenzovali:

prof. PhDr. Zdeněk Kolář, DrSc.
doc. PhDr. Markéta Švamberk Šauerová, Ph.D.

Odpovědná redaktorka PhDr. Jana Chvojková
Sazba a zlom Jan Šístek
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka
Počet stran 312
Vydání 1., 2021

Vytiskla TISKÁRNA V RÁJI, s.r.o., Pardubice

© Grada Publishing, a.s., 2021
Cover Photo © depositphotos/Jim_Filim

ISBN 978-80-271-4522-5 (ePub)
ISBN 978-80-271-4521-8 (pdf)
ISBN 978-80-271-3249-2 (print)

Obsah

Úvodem – obecná didaktika v širších pedagogických souvislostech	9
Jak s učebním textem pracovat?	13
1. Obecná didaktika v zrcadle pedagogických věd	15
1.1 Obecná didaktika v systému věd o výchově	15
1.2 Kam směřuje obecná didaktika a jaký je její předmět?	18
1.3 Běh na dlouhou trať aneb Celoživotní vzdělávání	20
2. Rozvoj vyžaduje plán aneb Příprava učitele na výuku	27
2.1 Plánování výuky v rámci formálního kurikula	28
2.2 V čem učitelé nejčastěji chybují při plánování výuky?	30
2.3 Plánování výuky nejen v kontextu školského vzdělávacího systému	34
2.4 Hodnocení naplánovaného a realizovaného postupu	36
2.5 Projektování výuky z hlediska činnosti učitele	38
2.6 Didaktická analýza učiva a její metodický postup	39
2.7 Práce učitele s výukovým cílem	44
3. Obsah učiva a jeho konkretizace v učebních textech	53
3.1 Společenské požadavky v kontextu výběru vzdělávacích obsahů	54
3.2 Druhy vzdělávacích obsahů a jejich charakteristika	56
3.3 Vzdělávací obsahy v zrcadle Školního vzdělávacího programu (ŠVP)	60
3.4 Didaktická vybavenost učebních textů a jejich varianty	63
4. Cesty, stezky, pěšiny aneb Vyučovací metody	69
4.1 Výukové metody a kritéria jejich členění	70
4.2 Aktivizující metody výuky a jejich specifika	73
5. Tvar a forma aneb Architektura vyučování	109
5.1 Organizační formy dle jejich funkce ve výuce	109
5.2 Variabilita interakcí ve výuce v různých organizačních formách	112
5.3 Organizační formy výuky v závislosti na čase a prostoru	119
6. Od zásady k zásadě aneb Jak si udržet kontinuitu výuky	125
6.1 Didaktické zásady a jejich význam ve výuce	126
6.2 Didaktická pravidla jako předpoklad kompaktnosti výuky	128

7.	Škola v pohybu aneb Motivace ve vyučování	133
7.1	Motivační dimenze vyučování aneb Kam kráčíme	133
7.2	Význam „hybných sil“ pro rozvoj motivačního prostředí ve výuce	135
8.	Cena není hodnota aneb Hodnocení ve výuce	143
8.1	Proces hodnocení a jeho členění	143
8.2	Specifika školního hodnocení – pozitiva a limity	145
8.3	Typologie školního hodnocení a funkce klasifikace	146
8.4	Slovní hodnocení v kontextu alternativních škol v českém školství	149
9.	Cesta mezi učitelem a žáky aneb Pedagogická interakce a komunikace	157
9.1	K vybraným aspektům pedagogické interakce a komunikace	158
9.2	Které faktory pedagogickou komunikaci ovlivňují a co vše si sdělujeme	162
9.3	Verbální a neverbální komunikace, ale i komunikace činem	164
9.4	Dokážeme klást učební otázky a vhodně se dotazovat?	169
9.5	Pedagogická komunikace jako součást sociální kompetence učitele	172
10.	Vážnost aneb Autorita učitele v pedagogické praxi	179
10.1	Pojmový labyrint ve vymezování autority učitele	180
10.2	Autorita učitele v dimenzích svobody a odpovědnosti	185
10.3	Hledání vztahů mezi autoritou a výchovou	190
11.	Z role do role aneb Školní jeviště	201
11.1	Sociální role učitele ve vzdělávacím procesu pohledem tradice	201
11.2	Netradiční sociální role učitele dneška	210
12.	Jak získat know-how aneb Klíčové kompetence pohledem žáka i učitele	223
12.1	Klíčové kompetence jako předpoklad osobního rozvoje a uplatnění jedince ve společnosti	224
12.2	Kam směřují klíčové kompetence žáka v současné době?	225
12.3	Klíčové kompetence učitele jako předpoklad jeho úspěšného pedagogického působení	229
12.4	Průřezová témata jako součást obsahu základního učiva v zrcadle klíčových kompetencí žáků	233

13. Zdravé a bezpečné prostředí ve třídě a ve škole aneb Výzvy současné doby	241
13.1 Zdraví a bezpečí v životě člověka	242
13.2 Podpora zdraví a bezpečí v zorném úhlu učitelské profese	246
14. Respekt a vzájemná úcta aneb Rodina a škola v kontextu společenských změn	253
14.1 Současná rodina a její základní charakteristika	254
14.2 Rodina v kontextu společenských změn a její dopady na školu	257
14.3 Spolupracující vztahy mezi učitelem, žákem a rodičem aneb Snaha o konstruktivní domluvu	261
14.4 Způsoby výchovy v rodině a ve škole – pozitiva a limity	265
15. Když sejdem z cesty aneb Asociální projevy chování u dětí a mládeže	271
15.1 Pojmový labyrint a hlavní příčiny sociálněpatologických jevů	272
15.2 Asociální chování dětí a mládeže v prostředí školním i mimoškolním	274
Co říci závěrem?	291
Resumé	293
Literatura	295
Internetové zdroje	303
Rejstřík	305

Jako autorky bychom rády poděkovaly našim rodinám a přátelům za podporu při psaní textu, za jeho pečlivé přečtení a konstruktivní zpětné vazby.

Poděkování za celoživotní odborné inspirace patří panu PaedDr. Františku Hřebíkovi, dlouholetému řediteli Gymnázia Ohradní v Praze 4 – Michli (v současnosti Gymnázium Elišky Krásnohorské). Obohatil nás nejen jako vynikající učitel a ředitel, ale i jako člověk s vysoce morálním kreditem.

Náš dík patří rovněž recenzentům za laskavé posouzení publikace a konstruktivní kritické nasměrování k dalšímu profesnímu rozvoji.

Závěrem bychom rády poděkovaly za výbornou spolupráci a vysoce profesionální zpracování rukopisu paní šéfredaktoře Mgr. Gabriele Plickové a paní redaktorce PhDr. Janě Chvojkové z nakladatelství Grada Publishing, a.s.

Úvodem – obecná didaktika v širších pedagogických souvislostech

Učitel má být osobnost a humor je jedním z nejlepších způsobů, jak to projevít.

MILOSLAV ŠIMEK

Každý z nás reaguje určitým způsobem na podněty okolního světa. Vyjadřuje své pocity a myšlenky, přijímá názory a postoje ostatních. V řadě životních situací vstupuje do různých vzájemných vztahů, jejichž kvalita ve velké míře záleží na porozumění druhým lidem i sobě samému. **Na které učitele rádi vzpomínáme? Kterí učitelé byli pro nás v dětství vzorem?** Byli to nejen učitelé, kteří byli fundovanými a kvalifikovanými odborníky, ale i učitelé, s nimiž jsme si jako děti rozuměli, v jejichž jednání nebyly žádné nejasnosti, zahalenosti, neupřímnosti, kteří s námi jednali otevřeně, jasně a s porozuměním. Neméně podstatné je, **jak komunikujeme a prakticky jednáme s účastníky pedagogické interakce v edukačním prostředí.** I k této významné didaktické oblasti se pojí nekonečná řada problémů nejen v teorii, ale i v reálné školské praxi. Většina z těch, kteří se připravují na učitelské povolání či již tuto profesi vykonávají, si jistě někdy položila některou z následujících otázek:

- Jsou nějaké cesty k lepšímu pochopení sebe sama v profesní roli učitele?
- Jaké jsou způsoby poznávání druhých – žáků, studentů, rodičů, kolegů?
- Jak lépe porozumím svému vlivu na dítě a žáka?
- Jak lépe porozumím vlivu dětí a žáků na mne?
- Jak lépe pochopím, co se děje mezi dítětem a mnou?
- Jak lépe ovlivním utváření svého vztahu k dítěti a žákovi?
- Co podmiňuje, že si nás děti a mladí lidé v sociální roli učitele váží a respektují?
- Na čem závisí naše profesní úspěšnost v edukačním prostředí?
- Jak rozvíjet a neztrácet přirozenou autoritu v pozici učitele?
- Jak efektivně komunikovat v různých pedagogických situacích?
- Jak předcházet nežádoucím projevům v chování žáků a udržet jejich kázeň?

Z charakteristiky současného světa, tendencí a inovací ve vzdělávání i z jedinečnosti učitelské osobnosti při setkání se specifikou prostředí, ve kterém bude učitel působit, vyplývá, že **nemůžeme a ani nechceme dávat jednoznačné návody**. Pokoušíme se reagovat na dlouhodobější tendence ve vzdělávací oblasti v našem i zahraničním kontextu, zároveň však i na aktuální potřeby a dílčí podněty, které se projevují v profesní přípravě učitele – ať již na fakultách, nebo v přímé školské praxi. Učební text se vás snaží provázet ve vaší praktické vzdělávací činnosti s důrazem na současné ideje i vědění v oblasti obecné didaktiky a měl by vám napomáhat být v nejlepším slova smyslu reflektujícím praktikem.

Při zpracování učebního textu vycházíme z **multidimenzionálního a multidisciplinárního přístupu**. Uvědomujeme si, že v současnosti nelze řadu stěžejních didaktických témat pojmát **jen prizmatem „čisté“ obecné didaktiky**, ale je nezbytné vnímat je v **širších pedagogických kontextech**. Komplexnější pohled na didaktickou problematiku souvisí se zpracováním již klasických témat obecné didaktiky, ale i se zařazením novějších problémů, které proces i obsah výuky v současném školství výrazně ovlivňují. Jednotlivé **kapitoly na sebe navazují, nezachovávají však striktně tradiční posloupnost témat** tak, jak bývají členěny v klasických učebnicích obecné didaktiky. **Teoretické pasáže** jsou v dílčích kapitolách **uváděny do souvislostí se školní praxí a se specifickými rysy učitelské profese**.

Z hlediska obsahového se tedy jednotlivé kapitoly orientují zejména na výsadní postavení obecné didaktiky v systému věd o výchově, specifikují cíle a obsah výuky, aktivizující metody a organizační formy výuky, otázky hodnocení, ale směřují rovněž k významu motivace ve výuce, k pedagogické interakci a komunikaci, k oblasti osobnosti autority učitele, k jeho novým sociálním rolím, ke stále se rozvíjejícím klíčovým kompetencím učitele. Aktuálně jsou v učebním textu zařazena i specifika rozvíjení zdravého a bezpečného prostředí ve škole, dále vybrané didaktické aspekty vzájemné spolupráce rodiny a školy v rámci společenských změn, ale i některé asociální projevy chování u dětí a mládeže v kontextu jejich dopadu na konkrétní výuku v dnešní české škole.

Do rukou se vám tedy dostává text, jehož **užitečnost závisí i na způsobu vaší práce s ním**. Cílem není předat vám kompletní soubor informací k vybraným tématům z obecné didaktiky. Snahou je propojovat didaktickou teorii se současnou školskou prací. Učební text by měl být **inspirací pro osvojování základních didaktických dovedností**, které budete mít možnost procvičovat, prohlubovat a rozšiřovat ve své pedagogické činnosti.

Text má interaktivní charakter. Týká se rozmanitých vzdělávacích aktivit v rámci sociální skupiny, při nichž si jako učitelé ověřujeme účinnost vlastního jednání ve zpětné vazbě ke členům třídního kolektivu, studijní skupiny, pracovního týmu, ale i rodiny a dalších účastníků v edukačním prostředí. Obsahuje **výkladové pasáže** a na ně navazující **samostatná cvičení a úkoly, testy a příklady z praxe**. V závěru každé učební kapitoly je pak zařazen **Komentář**, který k některým úkolům a vybraným

cvičením uvádí odpovědi či rozšiřující informace, interpretuje uvedené příklady ze školní praxe a charakterizuje vyhodnocení zařazených testů. **Označení jednotlivých úkolů odpovídá číslování v textu, nejsou zde však komentována všechna cvičení.** Zařazení aktivizačních prvků do výkladových celků má být impulzem pro další zkoumání profesních otázek a inspirací pro vlastní výukovou činnost.

Doufáme, že předložená forma učebního textu může zpřístupnit především studentům středních a vysokých škol pedagogického zaměření, učitelům, pedagogům, speciálním pedagogům, lektorům celoživotního vzdělávání i širší veřejnosti základní didaktické pojmy, zkušenosti i dovednosti, a tím jim umožnit zorientovat se ve složitém odborném poli, jakým obecná didaktika v systému věd o výchově skutečně je.

Ať vám tato „cvičebnice“ dobře slouží jak k orientaci v didaktické problematice, tak ve fázi přípravy na nelehkou, ale radostnou práci vzdělavatelskou a výchovatelskou.

prof. PhDr. Alena Vališová, CSc.
PhDr. Miroslava Kovaříková, Ph.D.

Jak s učebním textem pracovat?

A jak s textem pracovat? V praxi se osvědčil postup, který je naznačen sledem kapitol. Znamená to vyjít ze základních teoretických východisek obecné didaktiky a směřovat ke konkrétním profesním dovednostem učitele, které s jejím poznáváním i rozvíjením souvisejí. K vybraným úkolům, cvičením a námětům z praxe je **vhodné se vracet**. Věřte, že pokaždé lze zjistit něco zajímavého z didaktické teorie i z oblasti školské praxe, něco nového, co se objevilo teprve v odlišných pedagogických souvislostech, v novém edukačním prostředí nebo s jinými lidmi. Učební text **nepodává na uve-
dené otázky ve všech případech jediné odpovědi – ty ani vzhledem ke složitosti
samotného výchovně-vzdělávacího procesu neexistují**. Pravděpodobně si najdete každý svůj **vlastní specifický postup studia**, nicméně nám dovolte naznačit alespoň některá **obecná doporučení**:

- a) Nejdříve si **celý text prolistujte, seznamte se letmo s jeho obsahem, strukturou i formou**.
- b) V dalším kroku již text **studujte podrobněji, systematicky, promýšlejte úkoly a cvičení, která si můžete samostatně či ve skupině zpracovávat a vyzkoušet**.
- c) Na skupinové konzultaci výsledky své **vlastní studijní činnosti prohovořte s kolegy a učitelem**.
- d) Do textu **formulujte v písemné podobě odpovědi** na otázky z každé kapitoly.
- e) Některá **cvičení a úkoly si zopakujte, několikrát procvičujte**.
- f) Konkrétní příklady, náměty ke cvičením i teoretická vymezení jsou v **textu graficky odlišena**.
- g) Po praktických cvičeních a úkolech nezapomeňte na **shrnutí toho, co jste se dozvěděli či prožili**. Pomoci vám může i návrat k teoretickým částem textu.
- h) Pokuste se získané **vědomosti a dovednosti konfrontovat se svými reálnými pedagogickými i životními zkušenostmi, nechte se inspirovat pro zvládnutí situací nových**.

Přejeme vám při studiu dobrou pohodu, inspirace pro vaše budoucí pedagogické aktivity, touhu dále se vzdělávat a v neposlední řadě i odvahu stát se uznávanou autoritou ve vašem osobním i profesním životě.

Autorky

Použité ikony



Cíle kapitoly



Obsah kapitoly



Definice



Úkol



Příklad z praxe



Doplňující text



Shrnutí



Klíčová slova



Komentář

1. Obecná didaktika v zrcadle pedagogických věd



Cíle kapitoly

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- definovat základní pedagogické disciplíny;
- popsat základní strukturu obecné didaktiky a její specifika;
- charakterizovat didaktické kategorie;
- vysvětlit vztah obecné didaktiky s příbuznými vědními obory;
- analyzovat význam celoživotního vzdělávání.



Obsah kapitoly

Problematikou teorie vzdělávání a vyučování se zabývá obecná didaktika. Zkoumá podstatu a zákonitosti vyučování, provádí analýzu cílů, obsahu, výukových metod a organizačních forem. Sleduje proces hodnocení výsledků vyučovacího procesu, dále pak pedagogickou interakci mezi vzdělávanými a vzdělávajícími. Zdůrazňuje i význam celoživotního vzdělávání v kontextu obecné didaktiky.

1.1 Obecná didaktika v systému věd o výchově

Pedagogika si podobně jako ostatní vědní disciplíny v průběhu svého vývoje vytváří vztahy k ostatním vědám, současně diferencuje svou vnitřní strukturu a vyděluje nové disciplíny a subdisciplíny. Většina tzv. věd o výchově má dnes tak bohaté vnitřní členění, že je obtížné udržovat si přehled o rostoucím vědění v celém oboru. V současnosti

však není **rozvoj dílčích pedagogických disciplín vyvolán jen rostoucím poznáním, ale je inspirován i praktickými potřebami**, které vznikají v průběhu společenského rozvoje a od něj odvozeného výchovného dění.



Definice

Pedagogika jako společenskovědní disciplína zkoumá záměrný a systematický rozvoj osobnosti člověka. Studium komplexu věd o výchově by mělo budoucím pedagogům umožnit:

- porozumění podstatě výchovně-vzdělávacího procesu;
- seznámení se se základy pedagogiky jako vědní disciplíny;
- osvojení si určitých pedagogických dovedností;
- pochopení základních principů pedagogického myšlení.

Sami můžete doplnit případné další přínosy.

.....

.....

.....

.....



Úkol

(1)

Najděte v odborné literatuře alespoň **tři definice pedagogiky a porovnejte je**. Nalezli jste nějaké odlišnosti? Pokud ano, v čem spočívají? Využít můžete kapitolu „Pedagogika a její vědní profil“ v publikaci Vališová, A., Kasíková, H., a kol. *Pedagogika pro učitele, 2., rozšířené a aktualizované vydání*. Praha: Grada Publishing, 2021. V **Komentáři** najdete další odkazy na odborné publikace.

I v pedagogických vědách se objevují **nepřesnosti v pojmosloví**. Často se základní pojmy vymezují příliš vágně a povrchně (tak jako v mnohých dílčích vědních disciplínách), místo přesných vědeckých pojmů se používá terminologie běžného jazyka. Jedním z takových pojmů je i **výchova**. Jde o společenskou aktivitu provázející člověka po celý život, dotýkající se bez výjimky každého jedince – v rámci školního vzdělávání i v rámci vzdělávání celoživotního.

Kvalita jedince je dána především těmito faktory:

- **genetické faktory a biologická podmíněnost** – člověk je chápán jako neoddělitelná součást přírody;
- **makro- a mikroprostředí** – má vliv nejen pozitivní, ale mnohdy i nežádoucí, velmi rozporuplný; různorodá místa, kde se člověk nachází a pohybuje, mají silný formativní dopad, s řadou zjevných i skrytých výchovných prvků. Příkladem mikroprostředí, sociálních skupin bezprostředně obklopujících jedince, je rodina, přátelé (vrstevnické skupiny), kolegové; příkladem makroprostředí je vliv sociální vrstvy, ekonomika, politická a právní kultura společnosti, ve které žijeme. Zde je třeba pracovat s pojmem **pedagogizace** prostředí (jednotné tendence výchovných vlivů), odhalit podstatu tohoto procesu, jeho specifikum a vazby na záměrné výchovné úsilí;
- **výchovné a vzdělávací úsilí** – jejich hlavním posláním je příprava člověka ve směru jeho společenského, občanského a profesního zařazení.



Doplňující text

Za dobu svého rozvoje se **pedagogika strukturovala** natolik, že v rámci jejího systému vzniklo mnoho **dílčích disciplín** s vlastní specifikou. K podstatným rysům a úkolům pedagogiky patří rozšiřování její reflexe i aplikace na všechny oblasti, ve kterých probíhá. Uvádíme zde pouze **jedno z možných schémat**:

A) Základní pedagogické disciplíny:

- obecná pedagogika,
- pedagogická diagnostika,
- dějiny pedagogiky,
- obecná didaktika,
- srovnávací (komparativní) pedagogika,
- sociální pedagogika,
- speciální pedagogika,
- teorie výchovy.

B) Spolupracující vědní disciplíny:

- filozofie,
- biologie,
- psychologie,
- sociologie,
- logika,
- estetika,
- etika aj.

C) Hraniční disciplíny:

- filozofie výchovy,
- pedagogická psychologie,
- kybernetická pedagogika,
- multikulturní pedagogika,
- ekonomie výchovy,
- sociologie výchovy,
- etika výchovy,
- ekologická výchova aj.

V odborné literatuře se můžeme setkat i s členěním na **aplikované pedagogické disciplíny**:

- z hlediska **věkových období rozvoje osobnosti** (např. předškolní pedagogika, středoškolská a vysokoškolská pedagogika, andragogika a gerontopedagogika);
- z hlediska **společenských oblastí** (např. pedagogika volného času, pedagogika podnikového vzdělávání);
- z hlediska **výchovných zařízení** (např. školní a mimoškolní pedagogika).

V současné době však v kontextu prudkého rozvoje společnosti, vědy a techniky nelze prezentovat přesné vymezení a rozlišení věd o výchově na hraniční a aplikované. Proto, prosím, **berte předloženou kategorizaci spíše jako inspiraci k dalším úvahám** o složitém komplexu pedagogických věd i věd příbuzných.

1.2 Kam směřuje obecná didaktika a jaký je její předmět?



Definice

Obecná didaktika jako základní pedagogická disciplína je vymezována jako **teorie vzdělávání a vyučování**. Zabývá se **problematikou vzdělávacích obsahů**, které se jakožto výsledky společensko-historické zkušenosti lidstva stávají v procesu vyučování individuálním vybavením studentů. Zabývá se zároveň **procesem, který charakterizuje činnosti učitele a studentů** a v němž si studenti tento obsah osvojují – tedy **procesem vyučování a učení**.